

L'empremta intertextual en l'assaig de Joan Fuster

Carme GREGORI SOLDEVILA
Universitat de València

EL VICI DE LA LECTURA

«Llegir és l'única cosa que m'ha divertit sempre», declarava Fuster (1997, p. 277) en l'informe autobiogràfic que va elaborar per a l'«Homenot» que li va dedicar Josep Pla. També es presentava com a «lector voraç» (1953) o com a «viciós de la lectura» (1977a, p. 7). En efecte, Fuster viu una vida d'intel·lectual que, a pesar de les moltes servituds de l'inexcusable compromís nacional i de la dedicació a l'activisme que se'n deriva, consisteix bàsicament a llegir i escriure, però no com a activitats oposades o ni tan sols deslligades, sinó com un procés de creació que concep l'escriptura com a continuació natural de la lectura, que situa les lectures en el centre mateix, com a matèria principal, de l'escriptura assagística de l'autor.

La importància substancial de la lectura en la vida i en l'obra de Fuster es pot observar, per exemple, en la quantitat de textos que va dedicar a la reflexió sobre les formes de llegir, sobre els tipus de lectures i de lectors, sobre la projecció social de la lectura, etc. A banda de l'ingent volum d'escrits sobre llibres concrets, podem ressenyar multitud d'articles dedicats a indagar aspectes diversos de la lectura: «Sobre el arte de leer»¹ (*Levante*, 28 octubre 1956), «Decadencia de la lectura»² (*Levante*, 20 setembre 1959), «Lo que nunca leeremos» (*Levante*, 7 gener 1962), «Saber leer y escribir» (*Levante*, 9 setembre 1962), «Lecturas de vacaciones» (*El Correo Catalán*, 24 juliol 1964), «Lectura de novelas» (*El Correo Catalán*, 16 juliol 1966), «Paciencia para leer» (*La Vanguardia*, 18 abril 1976) o «Lo que hay que leer» (*La*

1. Més tard, aquest article va conformar la primera part de l'entrada «Lectura» del *Diccionari per a ociosos*.

2. Aquest article, amb algunes variacions, va ser publicat més tard, amb el títol «Retrosceso de la lectura», a *El Correo Catalán* (22 febrer 1963).

Vanguardia, 8 setembre 1976), per posar-ne només alguns exemples. La lectura centra igualment una de les entrades del *Diccionari per a ociosos*, que acaba amb una sentència que identifica la lectura amb vida i amb identitat: «Al capdavall, llegir és seguir vivint, i cadascú ho fa a la seva manera» (Fuster, 1978, p. 100).

Des de Sueca, i en el context de misèria cultural i d'asfíxia social del franquisme, la lectura és per a Fuster el mitjà privilegiat de relació amb el món. L'assagista reivindica el vitalisme intel·lectual, l'experiència llibresca, com a model de vida, en oposició al vitalisme físic; una indagació ben allunyada de la consideració de la lectura com a evasió, com ell mateix adverteix quan assenyala que, per a ell, «llegir no és fugir» (1978, p. 97) sinó un mitjà per a comprendre. Igualment reveladors resulten alguns dels seus *Judicis finals*:

Les poques lectures aparten de la vida; les moltes ens hi acosten.
Els llibres no supleixen la vida, però la vida tampoc no supleix els llibres.
No he admirat mai un home d'acció. Ho lamento.

(Fuster, 1981, p. 261, 258 i 240)

Totes les dades biogràfiques que coneixem en aquest sentit ho confirmen, com, per exemple, l'adquisició, la lectura i el registre de llibres des de molt jove o la confessió d'haver seguit el consell del pare del seu amic José Albi de llegir un llibre al dia (Fuster, 2003, p. 273). Com ja ha assenyalat Francesc Pérez Moragón (1994, p. 27): «La vida de Fuster ens apareix com una aventura personal que no tindria explicació sense els llibres».

El bagatge de lectures, entés com a experiència del món, actua com a interferència o intermediació en la percepció fusteriana de la realitat. En el diari de 1963, la visita a Segòvia, en el marc del seminari «Realidad y realismo en la literatura contemporánea», registra en un segon terme la crònica dels esdeveniments de la jornada i les anècdotes, per a posar el focus en un paisatge filtrat per la literatura:

«Ampla és Castilla...». De nou, la Meseta. Més suggestions literàries: d'una altra fibra. La «generación del 98»: Azorín, Unamuno, Antonio Machado. I Ortega y Gasset. ¿I per què no Ricardo León? ¿Té encara lectors, Ricardo León? Una novella seva, *El amor de los amores*, horrible, s'enceta amb un cant a Castilla, liricodescriptiu, com no n'he llegit cap altre. (Fuster, 1984, p. 112)

Fuster rebutjava la condició d'especialista i atribuïa l'autoritat dels seus judicis crítics únicament a la seua dedicació lectora: «Declino l'honor de ser intercalat en la nòmina circumspecta dels crítics i dels historiadors. El meu punt de partida és el d'un viciós de la lectura» (1977a, p. 7). Així mateix, presentava com a «simples notes de lectura» els assaigs que podien semblar «erudició o crítica»

(Fuster, 1968a, p. 285). És a dir, a diferència de l'asèpsia professional, adduir la lectura personal implica plenament l'individu en el procés d'interpretació; és la destresa personal d'un «jo» la que entra en joc a l'hora d'establir el sentit del text. Aquesta actitud no es correspon, per descomptat, amb un dèficit de solvència, sinó amb una presa de posició intel·lectual.

UNA POÈTICA DE LA LECTURA

Joan Fuster mantenia un diari en què anotava bàsicament reflexions, esborranys de treballs i notes de lectura. Un memoràndum i dipòsit de materials, de caràcter privat, que l'autor denominava «l'escriptura en samarreta» (Fuster, 1991, p. 9). En aquests quaderns inèdits, dels quals només se n'han conservat dos amb anotacions (Furió i Palàcios, 2002, p. 985), registrava comentaris de les obres llegides, de vegades amb resums o reproducció de citacions. En les versions publicades del *Diari*, així com en molts dels articles i en altres assaigs, es mantenen les traces de les lectures que han funcionat com a impuls inicial de la reflexió, en forma de citació o de referència, normalment. D'aquesta manera, es mostra al lector l'estímul recíproc entre lectura i escriptura i, mitjançant l'exemple, s'exposa una forma de llegir i se'n fa pedagogia. El diari privat s'integra així en el procés creador, com un taller de textos, com una llavor d'obres futures. La transcripció de fragments de les lectures indica una forma singular de llegir perquè registra un moment de lectura d'especial intensitat, quan el lector atura l'atenció i en deixa constància al quadern de notes que funciona com un espai de maduració (Minzertanu, 2016, p. 54-64). La citació s'apropia d'un text alié i li dona un nou sentit en situar-lo en un nou context d'escriptura. El fet de retallar i trasplantar un fragment de text pot fer que, amb el temps, la citació es desvincule de l'obra original i guanye un significat autònom. Fuster (1973, p. 34) en posa un exemple revelador en un dels seus articles:

En un apunt de lectura trobo una cita que em fa una certa gràcia recordar. Deu fer molts anys que la tinc anotada. No sé quants. En conservo una idea vaguíssima. [...] Però la frase, aïllada, com totes les «frases», sense més context que la pròpia aventura enunciativa, no deixa de ser suggestiva.

La citació també pot ser entesa com una oportunitat d'escriptura si pensem que respon a un procés de comunicació del lector amb ell mateix: combinada amb el bagatge cultural del lector, provoca uns efectes intel·lectuals i emotius i pot donar peu a un text que inscriu la citació en un nou context amb objectius diferents. En aquest sentit, podem considerar que la citació emmascara les fronteres entre lectura i escriptura perquè crea connexions entre el text de què formava

part i la creativitat de l'autor que la detecta, la selecciona i la transcriu (Minzeta-nu, 2016, p. 67). Quan l'escriptor deixa entreveure el diàleg que estableix amb l'obra citada a través de la citació, posa en relleu la lectura com a estímul intel·lectual i creatiu i proposa d'aquesta manera un model de relació amb l'obra llegida en el diàleg amb el seu lector. Una lliçó de lectura. La citació posa de manifest l'atracció per una manera de dir o per un pensament i mostra la interacció del lector desdoblant en escriptor a través de les interrogacions, de les associacions d'idees, de l'assentiment o de la discrepància amb què l'escriptor incorpora el text citat.

L'ús abundant de la citació en l'obra de Joan Fuster no s'ha d'entendre com una exhibició de cultura o d'erudició. Té a veure amb la seua identitat de lector-escriptor i genera una poètica de la lectura, una forma d'ensenyar a llegir, que s'adiu perfectament amb el caràcter reflexiu, amb el contingut intel·lectual i amb la intencionalitat persuasiva de l'assaig fusterià.

El lector és una peça fonamental en la concepció que Fuster té del gènere assagístic, fins al punt de condicionar les motivacions de la seua escriptura: «Provocar més preguntes en el lector ha estat la meua primera intenció a l'hora d'escriure» (Fuster, 1985, p. 10). Així, posem per cas, tancava el pròleg a *Consells, proverbis i insolències* demanant un «complement de meditació» (1981, p. 224) als lectors que n'iniciaven la lectura i, en el darrer dels aforismes del llibre, recordava la conveniència de l'exercici de reflexió crítica per part del receptor: «Assercions i negacions discutibles, ho admito. Potser seran útils just per això, perquè són discutibles: perquè inciten a la discussió» (Fuster, 1981, p. 316). L'assagista busca la connivència d'un destinatari acollidor però no passiu, amb qui compartir idees i raons; no un lector dòcil ni un ingenu fàcil de convèncer.

DE LA LECTURA A L'ESCRITURA: LES INTERTEXTUALITATS FUSTERIANES

Les lectures deixen traces visibles en l'obra fusteriana com a estratègia d'escriptura. El diàleg que l'assaig de Joan Fuster estableix amb el seu bagatge lector instaura unes dinàmiques entre lectura i escriptura que en condicionen la composició i l'estil. La presència d'altres textos en un text es coneix amb el nom d'intertextualitat. Genette (1982, p. 8) la defineix, en una accepció restrictiva,³ com la relació de «coprésence entre deux ou plusieurs textes», és a dir, com «la présence effective d'un texte dans un autre», i en distingeix tres modalitats, segons el grau de literalitat i la major o menor explicitació: la citació (literal i explícita),

3. Altres autors, com Julia Kristeva (1969), Roland Barthes (1973) o Michael Riffaterre (1979), proposen una concepció àmplia i extensiva de la intertextualitat, entesa com l'absorció i la transformació d'altres textos i, per tant, incloent-hi altres pràctiques transtextuals.

el plagi (literal i no explícit) i l'allusió (ni literal ni explícita). Annick Bouillaguet (2000) en completa el quadre amb el concepte de referència (explícita però no literal).

Algunes anotacions dels diaris o alguns aforismes mostren clarament el seu origen com a notes de lectura, com a selecció i reproducció de fragments que han cridat l'atenció de l'assagista per algun motiu i els trasllada, com a text propi, amb un mínim comentari:

Una estupenda frase de Quevedo, en el *Discurso de todos los diablos*:
 «Para ver cuán poco caso hacen los dioses de las monarquías de la tierra, basta ver a quién se las dan...»
 No tot en els clàssics és arqueologia! (Fuster, 1984, p. 43)

De vegades, en el cas dels aforismes, la citació ocupa tot l'espai del text, amb la sola maniobra de selecció i canvi de context com a estratègia d'apropiació:

Clov.- *Tu crois à la vie future?*
 Hamm.- *La mienne l'a toujours été.*
 (S. Beckett, *Fin de partie*) (Fuster, 1981, p. 248)

El segment retallat de l'obra original és oferit al lector com un text nou del qual l'aforista és l'autor perquè és el responsable d'haver-lo percebut a l'interior de l'obra i de la subsegüent extracció. Al marge del sentit que podia tenir en *Fin de partie*, Fuster vol traslladar al lector la fascinació que li ha provocat l'equívoc lingüístic entre sentit literal i sentit figurat de «vie future». D'aquesta manera, l'aforisme col·loca sota un nou focus un fragment que en el text d'origen no tenia un relleu especial, a més de dotar-lo d'un significat diferent derivat del nou context textual del qual passa a formar part, el recull d'aforismes de Fuster.

La citació també funciona en moltes ocasions, sobretot en els articles i els altres assaigs curts, com a punt de partida, com a pretext inicial a partir del qual enfilar la reflexió desenvolupada al text:

En una pàgina d'Aldous Huxley llegeixo: «venjança pòstuma». Huxley s'hi refereix, naturalment, a allò que, en el nostre vocabulari usual d'extracció catequística, anomenem «infern». (Fuster, 1978, p. 66).

Trobo, en una lectura, aquesta definició: «El llibre és una màquina per a pensar». I, d'entrada, em fa gràcia. A mi, realment, mai no se m'hauria acudit d'establir una tal equivalència: «llibre» = «màquina». (Fuster, 1969, p. 34)

Les citacions, en l'obra de Fuster, s'incorporen al text amb una diversitat de graus en la identificació de l'autoria, que inclou el nom complet o el cognom, el

títol de l'obra o fórmules d'una major indefinició que exigeixen la cooperació activa del lector:

L'ombre est noir toujours, / même tombant des cygnes, escrivia un poeta, i pensava en cignes blanquíssims com aquells que els tallers del Renaixement imaginaven per a la fornicació de Leda.

Todo es según el color / del cristal con que se mira, deia un governador civil de València que feia versos. El vidre és important. (Fuster, 1985, p. 35 i 24)

La cursiva, així com l'ús de llengües diferents del català de la pròpia escriptura, revelen el caràcter al·lògraf de les citacions, però l'assagista opta per atribuir-les de manera vaga i indefinida a «un poeta» i «un governador civil de València que feia versos». Per descomptat, no és perquè en desconega els autors: Victor Hugo i Ramón de Campoamor,⁴ respectivament, sinó per altres motius. En primer lloc, per la voluntat de defugir, en el format més lliure i informal de l'assaig, les exigències i l'afectació erudita a l'hora de transcriure les citacions; però també per l'esperit lúdic que busca la complicitat d'un lector amb qui espera compartir una mateixa enciclopèdia cultural, i al qual reclama la col·laboració en la lectura. Fuster pot arribar fins i tot a presentar una citació, amb les corresponents marques tipogràfiques de literalitat, sense indicar-ne ni l'autor ni l'obra, amb la confiança que la informació és supèrflua perquè el seu lector la identificarà immediatament: «Almenys, quan xiular —o proferir insults— ni tan sols és, de moment, “anar a les festes amb el pit esforçat, com a la guerra”» (Fuster, 1968b, p. 67). Encara que n'elimina la distribució en versos i en varia lleugerament la redacció,⁵ sens dubte perquè el reproduïx de memòria, era plausible esperar que el lector de *Serra d'Or*, revista on es va publicar l'article, coneixia el poema «Paternal», de Joan Maragall, i que pensar el contrari era rebaixar-ne la consideració.

Fins i tot *Nosaltres, els valencians*, la seua obra més «política», enceta la introducció amb una citació marcada però no identificada: «*On n'écrit pas les livres qu'on veut*» (Fuster, 1977b, p. 13), un exemple ben adequat per a mostrar la naturalització del préstec en el text que l'inclou, és a dir, l'adaptació de la citació a les necessitats del propi discurs. Gide, autor de la frase citada per Fuster, feia referència a la idea de «l'inconscient del llibre» o, el que és el mateix, al fet que el llibre sempre diu més del que l'autor és conscient que diu.⁶ Fuster (1977b,

4. Els versos de Victor Hugo formen part del poema «Christ voit ce qui arrivera» i els de Campoamor de «Las dos linternas».

5. En el poema de Maragall és «amb pit ben esforçat».

6. La citació de Gide correspon a l'epíleg de *Le Prométhée mal enchaîné*.

p. 13), per la seua banda, fa servir l'expressió per a explicar les obligacions imposades a l'escriptor professional: «En la mesura en què m'he fet un ofici de la ploma, he hagut de resignar-m'hi». L'assagista sabia que la responsabilitat del sentit del text trasplantat recau en l'autor del text d'acollida i no en el del text d'origen i així ho va deixar reflectit en un dels seus aforismes: «És sorprenent quantes ximpleries podem dir pel nostre compte —i el que em sembla pitjor: amb la consciència tranquil·la—, emparant-nos en la cita d'un autor il·lustre» (Fuster, 1981, p. 255).

Si, com afirma Samoyault (2001, p. 21), tota relació intertextual és una manera d'imposar la biblioteca de forma horitzontal, a diferència de la relació hipertextual, en què la biblioteca s'imposa de manera vertical, en els textos fusterians elaborats a partir de citació i comentari la doble dimensió de lectura i escriptura queda ben patent: els textos deixen veure els materials de construcció, el treball preparatori, les fitxes de lectura que ha fet servir per a l'escriptura.

L'ús de les referències acostuma a substituir el text de l'obra pel títol, pel nom de l'autor o d'algun personatge o element que la identifique de manera estrictament funcional, però en l'obra de Fuster també hi podem trobar algun exemple en què la substitució del text adopta un recurs d'alta eficàcia literària, com en l'aforisme: «GÈNESI, III, 9. —Però com que la suor s'evapora...» (Fuster, 1981, p. 313). Amb la referència (llibre, capítol, versicle) i l'elisió textual, l'autor evita la reproducció d'una frase plenament popularitzada i el risc de caure en la banalització per a resoldre-ho amb l'elegància de la dicció indirecta. Llevat que el lector tinga una sòlida cultura bíblica, la referència l'obligarà a fer la consulta per a poder interpretar l'aforisme. D'aquesta manera, la intriga provocada per l'el·lipsi dilata el procés de lectura, li afegeix una dimensió lúdica i reclama la participació activa del lector a l'hora d'interpretar el sentit del text.

A pesar que Fuster va reivindicar el plagi com a inevitable en l'entrada que hi va dedicar al *Diccionari per a ociosos*, el recurs, en el sentit intertextual, tindrà una recurrència molt menor que la citació o la referència en el seu assaig. A partir de la constatació del «Nihil novum sub sole» i de la consegüent quimera de l'originalitat, Fuster assumeix que, més que la pretensió d'una novetat absoluta, ser original consisteix a enunciar des d'una individualitat que assimila i, inevitablement, transforma i transmet una tradició a la qual suma la seua aportació. La construcció cultural, per tant, progressa a base d'«esforç de depuració» i de «rectificacions successives» (Fuster, 1978, p. 141), en un procés de continuïtat. En general, els plagis fusterians consisteixen en la incorporació no declarada de frases ben conegudes, fàcilment detectables pel lector model de l'obra de l'escriptor. Es tracta, doncs, d'una opció d'estil, d'una forma d'integrar el text amb el qual dialoga amb una reflexió o amb un comentari. El fragment plagiat esdevé, com passa amb les citacions, el pretext a partir del qual l'assagista *escriu* la seua *lectura* del

text. En trobem un bon exemple en un dels aforismes: «Amb bons sentiments es fa mala literatura; amb sentiments perversos, també. En general, es fa sempre mala literatura —sobretot a base de sentiments» (Fuster, 1981, p. 257), en què la primera frase reproduceix, sense indicar-ne la procedència ni la filiació i sense marques tipogràfiques, un pensament que André Gide (2001, p. 12) va consignar en els termes següents: «C'est avec les beaux sentiments qu'on fait de la mauvaise littérature». Fuster matisa i amplia l'asseveració gideana en una interacció dialògica que integra i rectifica la tradició precedent amb la voluntat de donar continuïtat al llegat cultural i mostrar-ne les arrels.

L'al·lusió, en el sentit genetià del terme, designa un tipus d'apropiació d'un text alié que no és ni literal ni explícita, però la plena comprensió de l'enunciat que la inclou depèn de «la perception d'un rapport entre lui et un autre auquel renvoie nécessairement telle ou telle de ses inflexions» (Genette, 1982, p. 8). En l'assaig de Fuster, les al·lusions són un component alhora lúdic i estilístic de l'estratègia conversacional que ofereix al lector, una manera de presentar de forma el·líptica però perceptible les lectures i la interlocució de base. Com també passa amb el plagi, en les al·lusions, la dinàmica lectura-escriptura és soterrada però igualment efectiva perquè també interpel·la el lector des de l'experiència d'escriptor-lector de l'autor del text i amb la intenció de fer-lo participar en el procés de descodificació del sentit. Així, per exemple, en *Causar-se d'esperar*, hi trobem: «el món seria, panglossianament, un món immillorable» (Fuster, 1984, p. 42), en què l'ús adverbial del nom del personatge del *Càndid* de Voltaire inclou de manera al·lusiva el millor dels mons possibles defensat pel mestre Pangloss. També podem ressenyar un parell d'exemples molt il·lustratius en els aforismes, en què queda patent que el text de Fuster és una resposta a la lectura al·ludida. L'aforisme «És inútil de fer brometa sobre el particular: mai no comprendrem com es pot ser persa» (Fuster, 1981, p. 226) resulta desconcertant si no el posem en relació amb les frases que tanquen la «Carta XXX» de les *Cartes perses*, de Montesquieu (1984, p. 93), en què el personatge reproduceix les exclamacions de sorpresa que genera la seua nacionalitat: «¿El senyor és persa? ¡Quina cosa més extraordinària! ¿Com és possible ser persa?». A la llum de l'al·lusió, l'aforisme desvela la seua naturalesa de nota de lectura, de resposta al fragment al·ludit, alhora que implica el lector en el joc. Això encara resulta més evident en la formulació d'aquest altre aforisme: «Res d'homenatges, home! La hipocresia és una exigència que la virtut imposa al vici» (Fuster, 1981, p. 240), en què l'al·lusió a la màxima de La Rochefoucauld (1972, p. 55) «*L'hypocrisie est un hommage que le vice rend à la vertu*» inclou una resposta en la primera frase de l'aforisme i una transformació hipertextual que en reformula els termes en la segona.

Fuster, en el seu assaig, es desdobra en aquesta doble condició d'escriptor-lector en tots els graus d'explicitació i de literalitat. Les lectures deixen l'empremta

en l'escriptura de l'autor però no ho fan amb voluntat decorativa o erudita; responen a una estratègia d'escriptura, a la concepció mateixa del gènere, i les formes d'incorporació intertextual n'afaiçonen l'estil.

El diàleg entre lectura i escriptura activa unes dinàmiques de treball que par-teixen de la nota de lectura o de la transcripció de fragments per a, en combina-ció amb el bagatge cultural i intel·lectual de l'autor, generar un procés creatiu ori-ginal. El lector al qual s'adreça l'obra fusteriana beu de la lliçó de lectura que l'assagista li proposa mitjançant l'escriptura i, d'acord amb el model, aprén a dia-logar amb el text amb les seues pròpies reflexions i comentaris.

BIBLIOGRAFIA

- BARTHES, Roland (1973). «Texte (théorie du)». A: *Encyclopaedia Universalis*. Vol. 15. Pa-rís: Encyclopædia Universalis France, p. 1013-1017.
- BOUILLAGUET, Annick (2000). *Proust lecteur de Balzac et de Flaubert: L'imitation cryptée*. París: Champion.
- FURIÓ, Antoni; PALÀCIOS, Josep (2002). «Notes explicatives i materials complementaris». A: FUSTER, Joan. *Obra completa*. Vol. 1: *Poesia, aforismes, diari, vinyetes i dibuixos*. Barcelona: Edicions 62; Diputació de Barcelona; València: Universitat de València, p. 937-997.
- FUSTER, Joan (1953). «Gaspar Gil Polo: *Diana enamorada*». *Levante* (13 setembre). [Text reproduït a FUSTER, Joan (1995). *Llegint i escrivint: Artículos periodísticos en Levante-EMV*. Ed. a cura d'Antoni Furió. València: Prensa Ibérica, p. 46-48]
- (1968a). *Obres completes*. Vol. 1: *Llengua, literatura, història*. Barcelona: Edicions 62.
- (1968b). «L'art de xiular en públic». *Serra d'Or* (abril), p. 67.
- (1969). «Màquines per a pensar». *Serra d'Or* (febrer), p. 34. [Text reproduït a FUSTER, Joan (1975). *Obres completes*. Vol. 4: *Assaigs, 1*. Barcelona: Edicions 62, p. 356-359]
- (1973). «La geometria, per exemple». *Serra d'Or* (juliol), p. 34. [Text reproduït a FUS-TER, Joan (1975). *Obres completes*. Vol. 4: *Assaigs, 1*. Barcelona: Edicions 62, p. 412-415. Reproduït també a FUSTER, Joan (1985). *Sagitari*. València: Diputació de Valèn-cia, p. 93-97]
- (1977a). *Contra el Noucentisme*. Barcelona: Crítica.
- (1977b). *Nosaltres, els valencians*. Barcelona: Edicions 62.
- (1978). *Diccionari per a ociosos*. Barcelona: Edicions 62.
- (1981). *Indagacions i propostes*. Barcelona: Edicions 62: La Caixa.
- (1984). *Causar-se d'esperar: El món de cada dia*. Barcelona: Edicions 62: Orbis.
- (1985). *Sagitari*. València: Diputació de València.
- (1991). *Obres completes*. Vol. 2: *Diari 1952-1960*. Barcelona: Edicions 62.
- (1997). *Correspondència 1: Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu, Villalonga*. València: Tres i Quatre.
- (2003). *De viva veu*. Ed. a cura d'Isidre Crespo. Catarroja: Afers.
- GENETTE, Gérard (1982). *Palimpsestes: La littérature au second degré*. París: Seuil.
- GIDE, André (2001). «Voyage en littérature anglaise». *Bulletin des Amis d'André Gide*, vol. 29, núm. 129 (gener), p. 7-14.

- KRISTEVA, Julia (1969). *Seméiotikè: Recherches pour une sémanalyse*. París: Seuil.
- LA ROCHEFOUCAULD, François de (1972). *Maximes et réflexions diverses*. París: Librairie Larousse.
- MINZENATU, Andrei (2016). *Carnets de lecture: Généalogie d'une pratique littéraire*. Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes.
- MONTESQUIEU (1984). *Cartes perses*. Barcelona: Laia.
- PÉREZ MORAGÓN, Francesc (1994). *Joan Fuster, el contemporani capital*. Alzira: Germania.
- RIFFATERRE, Michael (1979). *La production du texte*. París: Seuil.
- SAMOYAUULT, Tiphaine (2001). *L'intertextualité: Mémoire de la littérature*. París: Nathan.